

*Панченко Т.Ф.,
доктор архітектури, професор,
завідувач кафедри ландшафтної архітектури
Голуб А.А.,
аспірант кафедри ландшафтної архітектури
Київського національного університету будівництва
і архітектури*

НОВІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ЗОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРИРОДНИХ ПАРКІВ

Зонування національних парків передбачає виділення різних функціональних зон для їх ефективного використання в цілях охорони природи, рекреації, туризму тощо.

Єдиної системи функціонального зонування національних природних парків у світі не існує, хоча більшість природоохоронних організацій, що опікуються цими питаннями в різних країнах світу, посилаються на рекомендації Міжнародного союзу охорони природи (МСОП). В одному зі звітів цієї організації зазначено, що для об'єктивного поєднання функцій охорони природи та збереження біорізноманіття і задоволення рекреаційних потреб людини створюються зони, в яких встановлюються різноманітні цілі управління та закономірно змінюється інтенсивність господарської діяльності.

Отже, в кожній державі або групі країн певного регіону існують свої підходи до функціонального зонування національних парків.

Система функціонального зонування національних парків Канади складається з п'яти функціональних зон [4]:

зона I – зона спеціального збереження природи (*Special Preservation*), де охороняються особливо важливі або вразливі ресурси; відвідування цієї зони заборонено;

зона II – зона «дикої» природи (*Wilderness*) – це великі за площею території, що є яскравими представниками екосистеми парку та підтримуються в стані «дикої» природи; в цій зоні дозволяється відвідування обмеженої кількості рекреантів;

зона III – зона природного середовища (*Natural Environment*) – це території, які зберігаються в природному стані, хоча інтенсивність їх

відвідування більша, ніж у зоні II; в цій зоні дозволено обмежений доступ транспорту, як правило, громадського;

зона IV – зона рекреації (*Outdoor Recreation*) – це території, розраховані для використання в цілях відпочинку; в цій зоні дозволяється пересування на автотранспорті;

зона V – зона паркового сервісу (*Park Services*) – це території, на яких розташовані установи обслуговування та адміністрація парку.

На додаток до п'яти зон, в національних парках Канади передбачається також виділення культурно та екологічно вразливих територій, наприклад у національному парку Banff виділений цілий гірський еко-регіон (рис. 1). Такі території можуть бути виділені в будь-якій з вищеперерахованих зон і підлягають додатковому захисту.

В Австралії, як і в Канаді, в національних парках виділяють п'ять основних функціональних зон [9]:

- заповідна зона (*Protection zone*) – недоторканні (*no-take*) території, відвідування яких заборонено;

- буферна зона (*Buffer zone*) – режим відвідування аналогічний заповідній зоні; дозволяється лише рибальство;

- зона збереження природи (*Conservation zone*) – дозволяється обмежена рекреаційна діяльність, заборонена будь-яка комерційна діяльність;

- зона проживання (*Habitat zone*) – дозволяється більшість видів господарської діяльності, крім тих, що негативно впливають на навколишнє середовище (морські перевезення, видобуток надр тощо);

- зона загального користування (*General use zone*) – дозволяється більшість видів господарської діяльності, але на деякі, такі як комерційні операції, необхідно отримати офіційний дозвіл.

У Німеччині прийнято виділяти два окремих поняття: «природні парки», що створюються для відпочинку, і «національні парки», що створюються для охорони цінних ландшафтів, наукової діяльності, освіти і відпочинку лише в тому обсязі, що не шкодить природі. Тому система зонування національних парків Німеччини (відповідно до Закону ФРН «Про національні парки», 1973 р.) передбачає виділення чотирьох основних зон: заповідна зона (*Natural zone*), зона розвитку лісів (*Development zone*), на території якої виділяють три підзони (2a, 2b, 2c), буферна зона (*Buffer area*), зона рекреації (*Recreation zone*). Остання в більшості національних парків Німеччини зовсім незначна, наприклад в національному парку Bavarian forest (рис. 2) вона складає 1,68% від загальної площі парку [10].

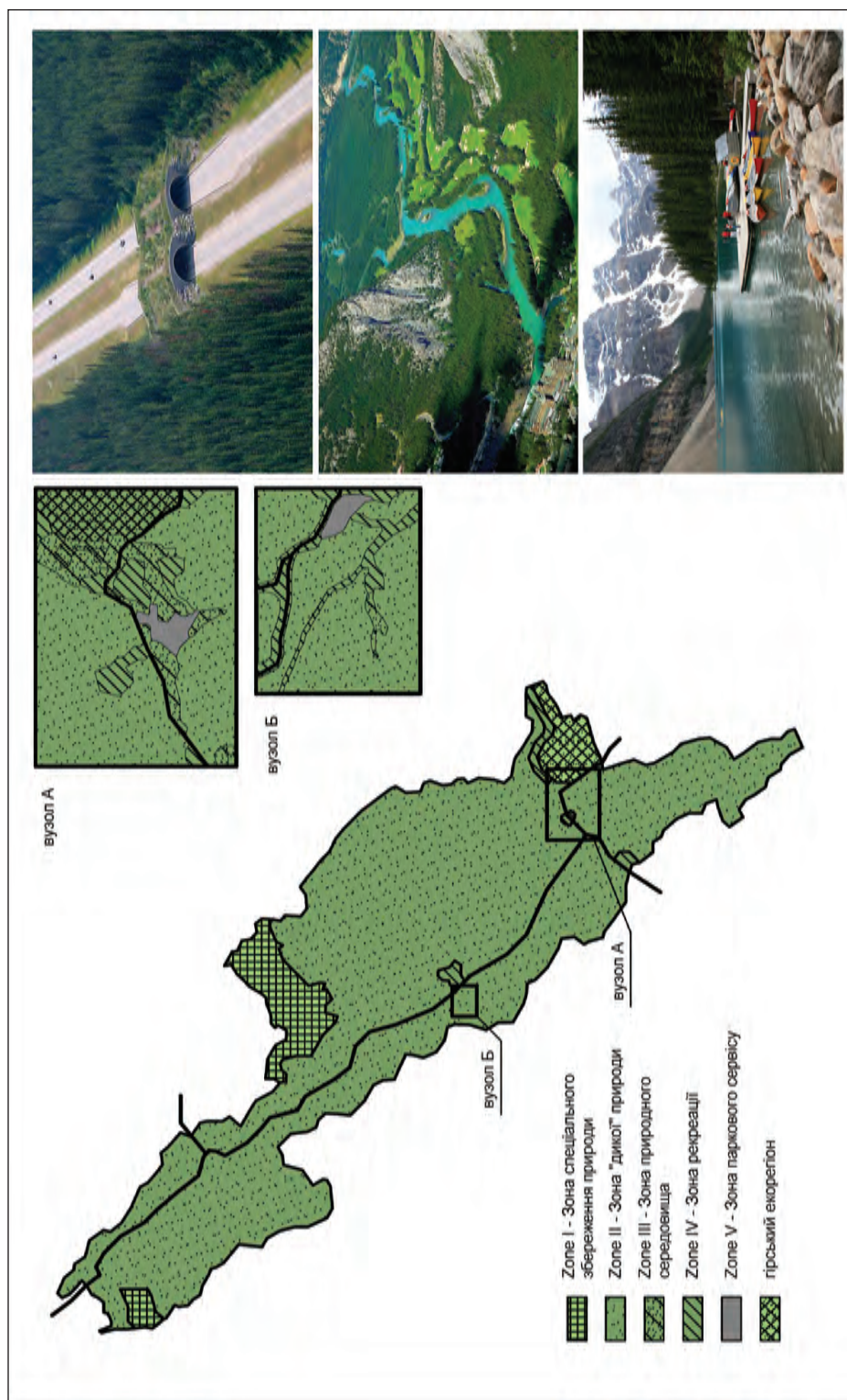

Рис. 1. Схема функціонального зонування національного парку Banff (Канада)

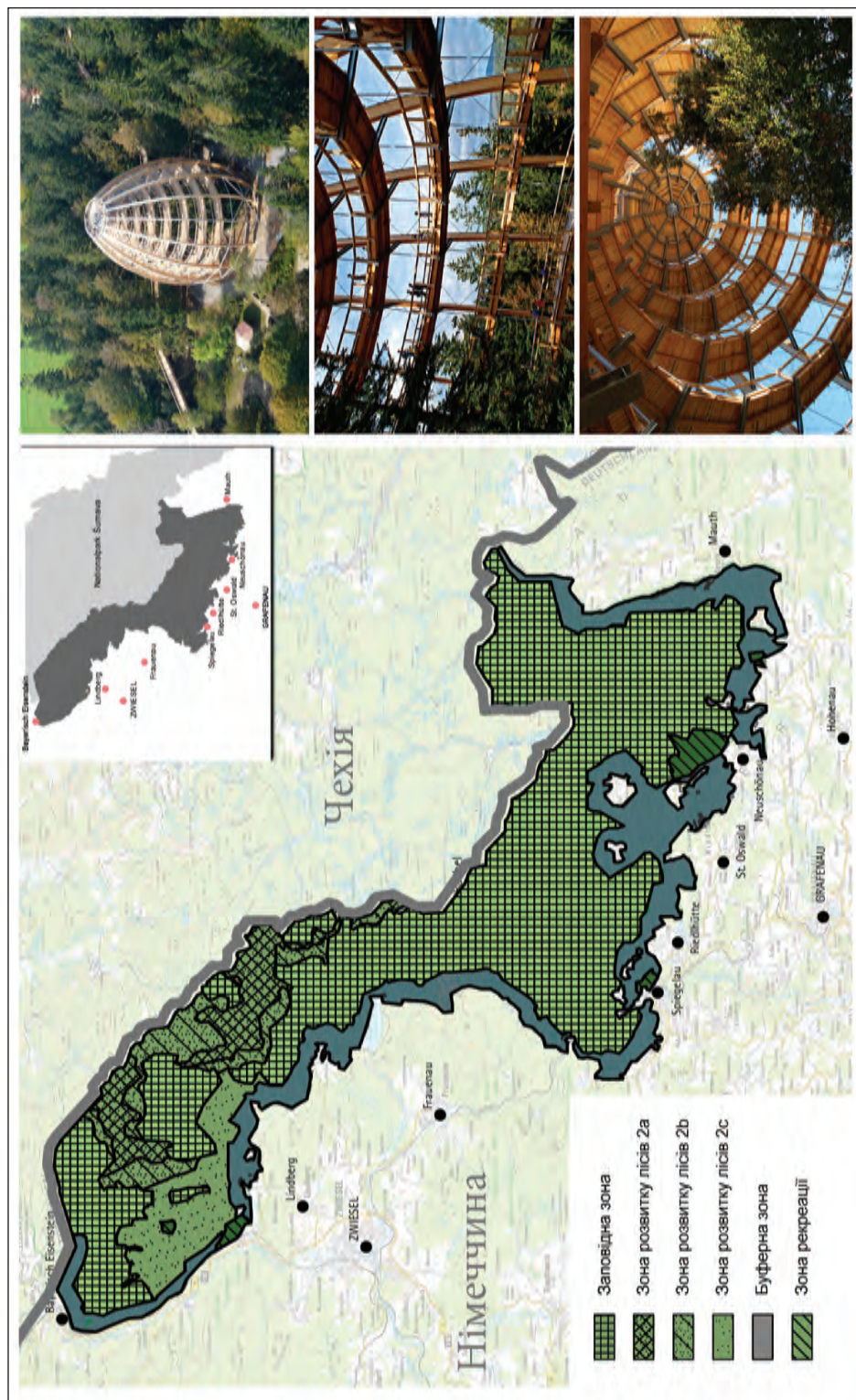

Рис. 2. Схема функціонального зонування національного парку Bavarian forest (Німеччина)

Природні і національні парки створюються також у Швеції і Фінляндії; у Франції вони мають іншу назву – природні регіональні парки, в Канаді – провінційні парки, в Польщі – ландшафтні парки, в Японії – квазінаціональні парки, в США – парки штатів, в Україні поряд з національними природними парками створюються за аналогією із зарубіжними регіональні ландшафтні парки [11].

Відповідно до закону Російської Федерації «Об особо охраняемых природных территориях» на території національних парків Росії може бути виділено до семи різних функціональних зон [6]:

- заповідна зона, яка виділяється для збереження унікальних та еталонних природних комплексів та об'єктів; відвідування і будь-яка господарська діяльність заборонені;

- особливо охоронна зона (зона заказників), яка включає цінні природні комплекси, що відрізняються високим ступенем вразливості; відвідування цієї зони дозволяється лише з використанням екологічних стежок та туристичних маршрутів;

- зона пізнавального туризму, яка виділяється вздовж туристичних маршрутів з базами, бівуачними галявинами, видовими майданчиками;

- рекреаційна зона, яка виділяється для відпочинку в природному середовищі;

- зона охорони історико-культурних об'єктів, яка виділяється навколо монастирських комплексів, інших визначних місць (археології, історії, культури), що мають статус місцевих або державних пам'яток; ці об'єкти об'єднуються туристичними маршрутами;

- зона обслуговування відвідувачів, яка охоплює ділянки для розміщення місць ночівлі (кемпінгових містечок), культурно-побутового, інформаційного обслуговування та інших об'єктів туристичного сервісу;

- господарська зона, яка виділяється для господарського обслуговування та забезпечення функціонування національних парків.

Якщо на території національного природного парку проживає корінне населення, то для задоволення його потреб, окрім перерахованих функціональних зон, виділяють зону традиційного природокористування. В її межах може бути розширене промислове полювання або риболовля, заготівля ягід і грибів тощо.

У Танзанії, зокрема в національному парку Serengeti, виділяють три функціональні зони: зона інтенсивного використання (*High Use zone*), зона екстенсивного використання (*Low Use zone*), зона дикої природи (*Wilderness zone*) [12].

Система зонування національних парків в Індонезії передбачає виділення шести функціональних зон: заповідна зона (*Core zone*), зона

охорони приморських територій (*Marine zone*), туристична зона (*Tourism zone*), зона традиційного використання (*Traditional use zone*), зона загального використання (*General use zone*), спеціальна зона (*Special zone*). Режим перших двох зон забороняє будь-яку діяльність, але в зоні охорони приморських територій частково дозволяється її відвідування в рекреаційних цілях; у туристичній зоні заборонені всі види діяльності, що не належать до туристичної галузі; зона традиційного використання – це в більшості рифи і морські ділянки, які використовуються тільки місцевими громадами; зона загального використання дозволяє, крім рекреаційної діяльності, ще й рибальство у некомерційних цілях; спеціальна зона – це землі незаселених корінним населенням островів [13].

У Південно-Африканській Республіці (ПАР) у національних парках виділяється п'ять функціональних зон: зона «дикої» природи (*Wilderness zone*), «віддалена» зона (*Remote zone*), «примітивна» зона (*Primitive zone*), зона «низької інтенсивності» відвідування природи (*Low Intensity Leisure zone*), зона «високої інтенсивності» відвідування природи (*High Intensity Leisure zone*) [14].

Спираючись на міжнародний досвід, можна дійти висновку, що попри всі відмінності заповідна зона є обов'язковою складовою національного парку у всіх країнах світу. Але її частка за площею коливається від зовсім малої (2% у національному парку Bukhansan, Південна Корея) до величезної (89% у національному парку Yosemite, США). У Німеччині згідно з рядом постанов уряду три чверті площі парку повинні мати саме захисні функції, однак на сьогодні реальне зонування не всіх національних парків відповідає цим постановам [8].

На території національних природних парків відповідно до українського законодавства необхідно виділяти такі функціональні зони: заповідну, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарську [1].

Базуючись на законодавчих регламентах, з урахуванням проведених на кафедрі ландшафтної архітектури КНУБА наукових досліджень з цієї проблематики, авторами статті узагальнено існуючий досвід, визначено основну мету функціонального зонування, сформульовано режимні вимоги та розширено і більш детально охарактеризовано функції цих зон, що представлено нижче.

Заповідна зона формується на основі заповідних територій (заповідників, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ) і призначена для їх охорони і відновлення згідно з вимогами щодо режиму, встановленого для природних заповідників; площа заповідної зони відповідно до вимог Міжнародного союзу охорони природи не повинна бути менша 1 тис. га.

У межах заповідної зони можуть бути виділені:

- а) підзона суворої заповідності (еталонна частина);
- б) підзона регульованої заповідності.

Межі заповідної зони проводяться за природними контурами екосистем (басейни річок, гірські хребти, береги водойм, лісові виділи тощо) або за контурами інженерних мереж (ліній електропередач, трубопроводів тощо).

Що стосується площі заповідної зони, то у вітчизняних національних парках, як і в зарубіжних, вона може бути різною. Наприклад, у таких як Нижньосульський національний парк ця зона становить 6%, Подільські Товтри – 12,6%, Сколівські Бескиди – 12,7%, Синевир – 14,4%, у той час як в Азово-Сиваському її площа становить 74,7%, що є найбільшою заповідною зоною серед усіх національних парків на території України.

Зона регульованої рекреації виділяється з метою охорони природи при обмеженому рекреаційному використанні окремих ділянок території для короткочасного відпочинку та оздоровлення населення, огляду основних мальовничих і пам'ятних місць, влаштування та відповідного обладнання туристичних маршрутів і екологічних стежок. Ця зона найчастіше виділяється навколо заповідної зони для запобігання негативному впливу антропогенних чинників на екосистеми; її ширина повинна бути не менше 1 км, а площа – більшою за площу заповідної зони [2].

У межах цієї зони додатково можуть бути виділені:

а) охоронна (буферна) підзона, яка формується навколо заповідної зони з метою її захисту від негативного впливу різних видів діяльності (крім необхідних лісгосподарських і біотехнічних робіт, санітарних заходів, вирощування кормових трав тощо); в ній дозволяється винятково регульоване екскурсійне відвідування експозиційних об'єктів, влаштування й обладнання туристичних маршрутів і екологічних стежок, майданчиків для короткочасного відпочинку, встановлення палаток, хиж тощо;

б) захисна підзона (ділянка санітарно-захисних зон), яка створюється навколо джерел водопостачання, лікувальних мінеральних вод та грязей, водойм та місць концентрації рідкісних видів рослинного і тваринного світу; на цих захисних ділянках забороняються всі види господарської діяльності (крім тих, що пов'язані з відновленням і охороною реліктових видів рослинності, збереженням цінних видів тварин), а також не передбачено їх рекреаційне використання.

Зона стаціонарної рекреації виділяється з метою організації місць різних видів відпочинку – короткочасного і тривалого, курортно-оздо-

ровчого туризму та екскурсій – і призначена для розташування готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку та відпочиваючих.

У межах цієї зони можуть бути виділені:

а) підзона інтенсивної рекреації, де формуються комплекси рекреаційних споруд з високим ступенем інженерного обладнання, які мають відповідну специфіку залежно від природних особливостей парку;

б) підзона екстенсивної рекреації, де головним чином створюються туристичні, екскурсійні та прогулянкові маршрути (лінійні, кільцеві, радіальні), обладнуються місця для ночівлі (хижі, бівуачні, кошові), майданчики для відпочинку та огляду місцевості тощо [2].

У підзоні інтенсивної рекреації, враховуючи зарубіжний досвід, можуть створюватися: гірсько-спортивні комплекси, до складу яких входять: лижні поля, траси, канатні підйомники, трампліни, льодові стадіони, лижні бази, готелі й об'єкти обслуговування; рекреаційно-акваторіальні комплекси, до складу яких входять: акваторії, ботели, флотелі, пляжі, купальні, зупинки для яхт і човнів, елінги, наплавні пляжні конструкції, готелі й об'єкти обслуговування; туристичні комплекси, до складу яких входять: туристичні бази, притулки, готелі, мотелі, ротелі, кемпінги, а також об'єкти туризму – парки-музеї, виставки, натурцентри, дендропарки; курортно-оздоровчі комплекси, до складу яких входять: садиби сільського туризму, мисливські та рибальські бази, кемпінги, центри народних ремесел тощо.

У підзоні екстенсивної рекреації вздовж трас пішохідних туристично-рекреаційних маршрутів створюються лінійні природоохоронні коридори шириною до 25 м, які повинні обмежувати вільне пересування відвідувачів поза туристичною трасою; в цій підзоні на спеціально виділених водних або лісових ділянках дозволяються любительське та спортивне рибальство, збирання грибів та ягід, фотомисливство тощо під наглядом відповідних служб парку.

За наявності в межах підзон інтенсивної й екстенсивної рекреації таких природних лінійних осей, як каньйони, береги річок, приморське узбережжя, де прокладаються транспортні артерії, створюються: ландшафтно-маршрутні коридори – обладнані туристичні траси для огляду пам'яток природи та архітектури (шириною до 10 км); візуальні басейни – обширні території для огляду панорам, силуетів, об'єктів історичної забудови у динаміці та з різних видових точок (відстань від окремих об'єктів становить 4–5 км, груп об'єктів – 10–12 км) [3].

Господарська зона національного парку призначена для забезпечення його потреб, охоплює тільки частину територій поселень та кому-

нальних об'єктів, які безпосередньо стосуються обслуговування парку як юридично визначеної установи; одночасно до неї входять значні площі територій населених пунктів, виробничих та комунальних підприємств і їх мереж, земельних ділянок сільського, лісового, мисливського і рибного господарств, інших землекористувачів та інфраструктурних об'єктів (газопроводів, нафтопроводів, ліній електропередач тощо), що не перебувають в юрисдикції парку.

У зв'язку з цим доцільно в межах господарської зони або окремо в межах усього парку виділяти такі функціональні підзони: адміністративно-господарську (тільки для обслуговування парку), міського та сільського розселення (населених пунктів), сільськогосподарську (аграрну), лісогосподарську, водних об'єктів (озер, річок, морів) тощо.

На прилеглих до парку територіях можлива організація периферійної зони з метою його захисту від негативного впливу господарської діяльності, що здійснюється на урбанізованих територіях. У цій зоні можуть розташовуватися також деякі основні структури управління, господарського обслуговування і місця проживання персоналу [2].

На основі узагальнення положень фундаментальних робіт «Наукові засади використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду України в рекреаційних цілях» [2], «Методичні рекомендації щодо складу і змісту проекту організації території національного природного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів» [15] та «Ландшафтно-рекреаційне планування природно-заповідних територій» [16] пропонується розширений перелік еколого-містобудівних елементів та засобів впорядкування вищезазначених основних функціональних зон національних природних парків, який представлено у табл. 1 та 2.

Слід зазначити, що національні природні парки є об'єктами дослідження і проектування відповідно до двох наукових підходів – екологічного та містобудівного; перший стосується виключно організації територій, другий – формоутворень. Можливість об'єднання цих двох галузевих напрямків є у понятті «еколого-містобудівне зонування (планування) національних природних парків», яке враховує просторове поєднання природно-заповідних територій та населених пунктів, виробничих комплексів, курортів, зон рекреації та туризму, інших містобудівних та технологічних утворень на основі спільного використання інженерно-транспортних комунікацій та організації комплексних природоохоронних заходів.

Враховуючи цю специфіку, на основі аналізу різних підходів до функціонального зонування національних природних парків для умов

Перелік територіальних елементів основних функціональних зон національних природних парків (пропозиції)

Функціональні зони			
заповідна	регульованої рекреації	стаціонарної рекреації	господарська
Природні території: – ареали природних середовищ різних типів (ліси, луки, степи, акваторії, сади та виноградники), в тому числі рідкісних екотипів; – оселища – ділянки земної або водної поверхні, що захищені умови для існування конкретних видів рослин і тварин та їх сукупностей; – природні комплекси (ландшафти, місцевості, урочища)	Природні території: – ареали та ділянки рекреаційних та туристичних ресурсів (лісові, пляжні, ліжні, водні, ландшафтно-пейзажні, історико-культурні, спеціалізовані); – музеї природи та «натурцентри» для школярів. Території містобудівного освоєння: – місця короткочасного відпочинку; заклади рекреаційного обслуговування (міні-готелі, бази, клуби); – об’єкти історико-культурної спадщини; туристичні маршрути, екологічні стежки; – автотраси та автостоянки; – ліжні, кінні, прогулянкові маршрути; – населені пункти (в межах зони)	Природні території: – ділянки курортних та рекреаційних ресурсів (мінеральні і термальні води, лікувальні грязі, озокерит, ропа лиманів та озер, морська вода, пляжі); – природний ландшафт узбережжя морів, водосховищ та озер, прирічкових та гірських територій. Території містобудівного освоєння: – рекреаційні комплекси та окремі оздоровчі заклади (готелі, мотелі, турбази, санаторії, кемпінги); – заклади громадського та приватного секторів обслуговування; – ділянки перспективного рекреаційного будівництва; – житлово-рекреаційні комплекси та окремі будівлі в населених пунктах (міні-готелі, приватні коледжі, сільські, дачні та садові будинки); – історичні поселення – центри туризму та окремі об’єкти історико-культурної спадщини; – населені пункти (в межах зони)	Природно-виробничі території: – сільськогосподарства (сільські поселення та фермерські садиби, садово-дачні поселення, сільськогосподарські угіддя та підприємства); – лісового господарства (лісгосподарські угіддя, лісопарки, землі лісництва, відділення, ділянки) лісгосподарства та лісгосподарства, лісові розсадники та плантації; – мисливського господарства (мисливські угіддя, території сільськогосподарства, розплідники, живо-ловильні); – рибного господарства (водні об’єкти ландшафту – моря, річки, озера, водосховища, ставки, приваблює для промислового, спортивного та любительського рибальства, – одночасно є об’єктами пляжно-купального відпочинку та водних видів спорту). Охоронно-захисні території: – землі охоронних зон джерел водопостачання та інших джерел (мінеральних, термальних вод), якщо вони розташовані в господарській зоні парку; – ділянки газопроводів, компресорів і газорозподільних станцій, ліній електропередач, нафто-продуктові, прогону тварин тощо. Території містобудівного освоєння: – міські населені пункти, промислові об’єкти, інженерні споруди та інші містобудівні утворення, розташовані в межах господарської зони; – адміністративно-виробничі території парку: адміністративні та житлові будинки, гостьові будинки для туристів, науково-дослідні лабораторії, еколого-освітній центр, «візит»-центр

Перелік засобів впорядкування основних функціональних зон національних природних парків (пропозиції)

Функціональні зони			
заповідна	регульованої рекреації	стаціонарної рекреації	господарська
<ul style="list-style-type: none"> лісові кордони, входи, загорожі; шлагабуми, вишки для спостережень; контрольно-пускові пункти; колодязі і містки; аншлаги, щити та інформаційні стени; місця зупинки та відпочинку; сміттєзбірні ями 	<ul style="list-style-type: none"> лісові кордони та кордони ліжних полів, аралів розташування об'єктів історико-культурної спадщини; межеві знаки зон са-нітарної охорони пит-них джерел; мостові переходи та містки; інформаційні щити та вказівні знаки; сміттєзбірники та туалети; відповідний благо-устрій об'єктів міс-тобудування з дотри-манням норм чинного законодавства 	<ul style="list-style-type: none"> межеві знаки сані-тарної охорони дже-рел мінеральних вод та родовищ лікуваль-них грязей; впорядкування при-бережних смуг во-дойм з дотриманням норм чинного водно-го законодавства; благоустрій длянок рекреаційної забудо-ви відповідно до ви-мог чинних будівель-них норм 	<ul style="list-style-type: none"> межі: ріллі, перелогів, багаторічних посівів, забруднених і заболочених зе-мель; меліорація; зменшення орних земель; збільшення сінокосів; рубки догляду; освітлення, прочистка, прорідження культур; ліквідація пошкодженої деревини; розчистка згарищ; реконструкція насаджень; боротьба з шкідниками; сгєрські кордони; дороги та містки; біотехнічні вежі; кормосховища; вольєри та санітарні майданчики; захисно-кормові ремізи; штучні гніздування та міграційні переходи; годовниці; розчищення окремих місць водами; улаштування річкових перепадів; виділення місць біотехнічних заходів зариблення водойм; межеві знаки зон санітарної охорони наявних джерел; захисні смуги вздовж лінійних інженерних споруд відповідно до вимог чинних будівельних норм; благоустрій територій відповідно до вимог Закону України «Про благо-устрій населених пунктів»; благоустрій входів до парку; інформаційні щити, стенди з планом парку, його визначними місцями та напрямками туристичних маршрутів

України можна запропонувати такі концептуальні підходи до еколого-містобудівного зонування їх території та орієнтовний склад функціональних зон:

- основні функціональні зони (згідно із законодавством): заповідна (природний резерват), регульованої рекреації (місць короточасного відпочинку та туризму), стаціонарної рекреації (курортів та місць тривалого відпочинку), господарська (для забезпечення потреб парку);

- додаткові функціональні зони (згідно з науково-проектним досвідом): урбанізована (міського розселення та об'єктів виробництва), агросільська (сільського розселення та сільського господарства), лісогосподарська (лісокористування), лісомисливська (мисливського господарства), водогосподарська (промислового і спортивного рибальства), об'єктів культурної спадщини (природно-антропогенних витворів), адміністративна (управління, науки, екологічної освіти, міжнародної діяльності);

- спеціалізовані функціональні зони (згідно зі специфікою фізико-географічних умов): курортна (бальнеогрязева, кліматична), гірськолижна (лижні поля, траси), акваторіальна (пляжно-купальна), етнографічна (етнічні поселення, музеї «скансени»), ландшафтно-пейзажна («пасторальні» місця, видові точки, панорами) тощо;

- комплексні функціональні зони (згідно з конкретними природно-містобудівними умовами): агорекреаційна, воднорекреаційна, сільського туризму, етнотуризму тощо.

Нові концептуальні підходи до інтегрованого еколого-містобудівного зонування території та формування планувальної структури національних природних парків є, на наш погляд, достатньо конструктивними, оскільки вирішують одночасно два важливих завдання: створення «екологічного каркаса» в межах конкретної території національного парку та розвиток його містобудівної інфраструктури з досягненням збалансованих пропорцій природних і урбанізованих територій.

Список літератури

1. Закон України «Про природно-заповідний фонд України», 16.06.1992, глава 3, статті 20, 21 // Голос України. – 1992. – № 140(360). – С. 3–8.

2. Панченко Т.Ф. Розробка наукових засад використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду України в рекреаційних цілях / Т.Ф. Панченко, О.Д. Сімонова, Т.І. Шовкопляс. – К.: Мінбудархітектура, 1993. – 72 с.

3. Панченко Т.Ф. Туристичне середовище: архітектура, природа, інфраструктура: монографія / Т.Ф. Панченко. – К.: Логос, 2009. – 176 с.

4. *Служба національних парків Канади* [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://www.pc.gc.ca/eng/pn-np/nt/aulavik/docs/plan2/sec6.aspx>
5. *Служба національних парків США* [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://www.nps.gov/index.htm>
6. *Федеральний Закон Російської Федерації «Об особо охраняемых природных территориях» № 33-ФЗ, 14.03.1995, розділ 3, стаття 15.*
7. *Чижова В.П.* Методика зонирования национальных парков / В.П. Чижова // Южно-Российский вестник геологии, географии и глобальной энергии. – 2006. – № 3. – С. 105–123.
8. *Удод Л.В.* Проблеми зонування національних парків / Л.В. Удод // Геополітика и экогеодинамика регионов. – 2014. – С. 258–260.
9. *Queensland Government. Department of National Parks, Recreation, Sport and Racing* [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://www.nprsr.qld.gov.au/parks/moreton-bay/zoning/zoning-plan-history.html>
10. *Bavarian forest national park* [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://www.nationalpark-bayerischer-wald.de/english/nationalpark/management/index.htm>
11. *Горохов В.А.* Парки мира / В.А. Горохов, Л.Б. Лунц. – М.: Стройиздат, 1985. – 328 с., ил.
12. *Служба національних парків Танзанії* [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://www.tanzaniaparks.com/serengeti.html>
13. *Press Release the Director General of Forest Protection and Nature Conservation of the Ministry of Forestry (PHKA-Dephut) and the Head of the Wakatobi District, Monday, July 23, 2007.*
14. *Служба національних парків Південно-Африканської Республіки* [Електронний ресурс] / Спосіб доступу: URL: <http://www.sanparks.org/>
15. *Методичні рекомендації щодо складу і змісту проекту організації території національного природного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів.* – К.: Центр екомоніторингу України, 2005. – 95 с.
16. *Панченко Т.Ф.* Ландшафтно-рекреаційне планування природно-заповідних територій: монографія / Т.Ф. Панченко. – К.: КНУБА, 2015. – 180 с.

Стаття надійшла до редколегії 28 грудня 2014 р.